

ISSN 2591-1201

LETNIK 5 • 2021 • ŠTEVILKA 1

D i l e m e

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

Dileme

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

Dilemmas

Review of Slovene Contemporary History

Izdajatelj in založnik

Študijski center za narodno spravo

Naslov uredništva

Tivolska 42, 1000 Ljubljana

Odgovorni urednik

dr. Tomaž Ivešič (Slovenija)

Glavni urednik

dr. Renato Podbersič (Slovenija)

Uredniški odbor

dr. Matic Batič (Slovenija), dr. Bojan Dimitrijević (Srbija), ddr. Igor Grdina (Slovenija), dr. Tamara Griesser Pečar (Avstrija), dr. Damjan Hančič (Slovenija), dr. Marica Karakaš Obradov (Hrvaška), dr. Tomaž Kladnik (Slovenija), dr. Jože Možina (Slovenija), dr. Oskar Mulej (Avstrija), dr. Jelka Piškurić (Slovenija), dr. Igor Salmič (Slovenija)

Spletni naslov

<https://www.scnr.si/dileme.html>

Članki so recenzirani. Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji. Ponatis člankov je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

The articles have been peer-reviewed. The authors are solely responsible for the content of their articles. No part of this publication may be reproduced without the publisher's prior consent and a full mention of the source.

Redakcija te številke je bila zaključena 20. 5. 2021.

Lektoriranje in prevod povzetkov

Urška Škvorc

Prevod povzetkov

DigitPen

Oblikovanje in prelom

Inštitut Karantanija

Tisk

Nonparel, d. o. o.

Naklada

200 izvodov

Cena te številke

15 €

ISSN 2591-1201

D i l e m e

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

D i l e m m a s

Review of Slovene Contemporary History

LETNIK 5 • 2021 • ŠTEVILKA 1

VSEBINA

Uvodnik

Alenka Puhar
Trideset let kasneje

7

Razprave

Aleš Maver
KO STA SRP IN KLADIVO IZGUBILA MOČ
Razkroj sovjetskega satelitskega sistema in
demokratizacija srednje in vzhodne Evrope

15

Davor Marijan
Armija i Slovenija 1984.–1991. godine

39

Jelka Piškurić
Vzdušje poplebiscitnih dni: kratek vpogled v medijsko
poročanje na prelomu med letoma 1990 in 1991

65

Tamara Griesser Pečar
Nemčija in slovenska osamosvojitve

89

Damjan Hančič
Tri baltiške Slovenije? Podobnosti in razlike med
osamosvajanjem Slovenije in treh baltiških držav: Litve,
Latvije in Estonije

127

Tomaž Kladnik
Nastajanje slovenskih oboroženih sil
163

Matevž Tomšič
*Sistemska transformacija slovenske družbe
kot nedokončan proces*
187

Spominski zapis

Ivo Jevnikar
*Slovenska pomlad v zamejskih zaznavah
Vloga Slovenske skupnosti med spomini in kroniko*
207

In memoriam

Renato Podbersič ml.
In memoriam prof. dr. Edi Gobec
233

Recenzije

Matic Batič
*Ángel Alcalde, War Veterans and Fascism
in Interwar Europe*
241

Tomaž Kladnik
*Mirjam Dujo Jurjevčič: Revolucionarno nasilje
na južnem Notranjskem, 1941–1945*
247

Milko Mikola
*Dr. Mateja Čoh Kladnik: »Narod sodi«:
Sodišče slovenske narodne časti*
251

R a z p r a v e

Prejeto: 4. 5. 2021
1.01 izvirni znanstveni članek

Damjan Hančič¹

*Tri baltiške Slovenije? Podobnosti
in razlike med osamosvajanjem
Slovenije in treh baltiških držav:
Litve, Latvije in Estonije²*

Izvleček

V prispevku so predstavljene podobnosti in razlike med baltiškimi državami (Litvo, Latvijo in Estonijo) in Slovenijo v času osamosvajanja in demokratizacije konec osemdesetih in v začetku devetdesetih let 20. stoletja. Za boljše razumevanje razmer članek poseže tudi nekoliko nazaj in na kratko prikaže razlike in podobnosti med baltskimi državami in Slovenijo ob pomembnih dogodkih 20. stoletja. Med navedenima stranema je najti veliko podobnosti, so pa obstajale tudi pomembne razlike, ki se kažejo pri baltiških državah zlasti v izkušnji okoli 20-letne popolne neodvisnosti med obema svetovnima vojnoma, medtem ko Slovenija te izkušnje vse do leta 1991/92 praktično ni imela

- 1 Dr. Damjan Hančič, znanstveni sodelavec, Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI – 1000 Ljubljana, damjan.hancic@scnr.si.
- 2 Raziskovalni program št. P6-0380 je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

in je do leta 1990 v glavnem stremela k čim bolj samostojnemu položaju znotraj jugoslovanske države.

KLJUČNE BESEDE: *baltiške države, Slovenija, Litva, Latvija, Estonija, okupacija, neodvisnost*

Abstract

The paper presents the similarities and differences between the Baltic States (Lithuania, Latvia and Estonia) and Slovenia during the period of gaining their independence and of democratization at the end of the 1980s and the beginning of the 1990s. In order to better understand the circumstances, the paper also reaches somewhat back into history and briefly indicates the differences and similarities between the Baltic States and Slovenia at the occurrence of major events of the 20th century. There are many similarities between the compared parties, but there were also important differences, which are evident in the Baltic States particularly from their experience of about 20 years of total independence in the interwar period, while Slovenia had practically no such experience until 1991/92: until 1990 it mostly aimed at becoming as independent as possible within the Yugoslav country.

KEY WORDS: *Baltic States, Slovenia, Lithuania, Latvia, Estonia, occupation, independence*

Uvod

Baltiške države je skupen naziv za tri po površini in številu prebivalstva manjše evropske države Litvo, Latvijo in Estonijo, ki ležijo med Baltskim morjem na zahodu in pravoslavnima Rusijo in Belorusijo na vzhodu; na severu jih obdaja Finski zaliv s protestantsko Finsko, na jugu pa katoliška Poljska ter ruska enklava Kaliningrad – nekdanji nemško-pruski Königsberg. Estonci in večji del Latvijcev so protestantsko-evangeliki, medtem ko je velika večina Litovcev in južni del Latvijcev katoliške. Zaradi priseljevanja Rusov je danes tam najti tudi precej močno skupnost pravoslavnih vernikov, ki predstavljajo v Estoniji in Latviji od 25 do 30 % prebivalstva.³

Estonijo poseljujejo potomci baltskih Fincev iz ugrofinske skupine narodov, Latvijci in Litovci pa so si med seboj jezikovno bližje: oboji so potomci Baltov (včasih so mednje spadali tudi stari Prusi), tj. skupina indoevropskih ljudstev v severovzhodnem delu srednje Evrope, katerih najbližji sorodniki so Slovani, zato imajo v jeziku tudi veliko besed slovanskega izvora. V srednjem in novem veku so bili Estonci pod dansko, nemško hanzeatsko in nato dalj časa pod švedsko vladavino; pod Švedi je bil več stoletij tudi severni in srednji del Latvije, medtem ko sta južni del Latvije in Litva več stoletij spadali pod poljsko-litovsko državo. Iz Švedske je sredi 16. stoletja na območje pod njenim nadzorom prišla tudi reformacija oz. luteransko-evangeliki. Območje Baltika je s slabljenjem švedske in poljske moči v 18. stoletju zavzemala carska Rusija, ki pa je območju pustila samoupravo in verske ter kulturne svoboščine. Carska Rusija je v Baltiku vladala vse do leta 1918.

3 Davorka Zrilić, »Urejanje problematike državljanstva v pribaltskih državah« (diplomsko delo, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, 2004).

Močan vpliv je zlasti v priobalnih mestih Estonije in Latvije imela severnonemška Hansa,⁴ kar se je kazalo tudi v tamkajšnji etični sestavi: večino mestnega prebivalstva so poleg Švedov (ti so predstavljali tudi znaten del prebivalstva na estonskih otokih v Baltskem morju) predstavljali Nemci, medtem ko je bilo podeželje večinoma estonsko oz. latvijsko.⁵

V slednjem je podobnost z razvojem v slovenskih deželah, kjer je bilo kmečko prebivalstvo na deželi večinoma slovensko, medtem ko je bilo v celinskih mestih večinsko nemško, ob obali pa italijansko-romansko. Slovenci tako kot Estonci in Latvijci v primerjavi z Litovci vse do 20. stoletja nismo imeli lastne države; večina ozemlja današnje Slovenije je bila del Sve-tega rimskega cesarstva nemške narodnosti in kasneje Avstrije, obalni pas je bil do začetka 19. stoletja pod beneško vladavino, Prekmurje pa do leta 1919 pod ogrsko krono.⁶ Sredi 19. stoletja je na tem območju nastala Avstro-Ogrska, ki je tu obstajala vse do propada konec leta 1918.

Baltiški narodi so vzpostavili svojo neodvisnost ob koncu vojne in ostali neodvisni okoli 20 let. Po podpisu pakta med Hitlerjem in Stalinom avgusta 1939 je Rdeča armada vkorakala v Poljsko in baltiške države, ki so ob grožnji z invazijo jeseni 1939 podpisale s Sovjetsko zvezo (SZ) pakt o vzajemni pomoči, ki je sovjetom omogočil ureditev vojaških oporišč na ozemlju teh držav. Do sredine leta 1940 je Rdeča armada zasedla celotno

4 Hansa je bila trgovska in obrambna konfederacija trgovskih cehov in trgovskih mest v severozahodni in srednji Evropi. Zrastla iz nekaj severnonemških mest v poznem 11. stoletju, je zveza tri stoletja obvladovala baltsko pomorsko trgovino ob obalah severne Evrope.

5 Andrejs Plakans, *A Concise History of the Baltic States* (New York: Cambridge University Press, 2011).

6 Peter Štih, »Državne tvorbe na Slovenskem ozemlju,« v: *Od sanj do resničnosti: razvoj slovenske državnosti*, ur. France M. Dolinar (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2001), 1–27.

ozemlje teh držav in v vseh nastavila prosovjetsko oblast, ki je izglasovala priključitev Sovjetski zvezi. Pod sovjetsko oblastjo so ostale, razen vmesne nemške zasedbe med letoma 1941 in 1944/45, vse do leta 1990/91, ko so vse tri razglasile ponovno vzpostavitev neodvisnosti. Sovjetska zveza jih je formalno priznala septembra 1991.⁷

Danes so vse tri Baltiške države parlamentarne demokracije s tržnim gospodarstvom. Od leta 2004 so članice Evropske unije in zveze NATO.

1. Izhodiščni položaj posameznih baltiških držav ob začetku osamosvajanja in primerjava s Slovenijo

1.1. Primerjava položaja Slovenije in baltiških držav ob koncu prve svetovne vojne

1.1.1. Slovenija

Za Slovence se je prva priložnost za ustanovitev lastne države ponudila ob koncu prve svetovne vojne, ki pa je niso uspeli izkoristiti, ampak je Slovenija preko Države Slovencev, Hrvatov in Srbov (Država SHS), ki so jo ustanovili habsburški Jugoslovani ob odcepitvi od avstro-ogrske monarhije 29. oktobra 1918,⁸ le prešla izpod avstrijsko-habsburške oblasti pod srbsko-jugoslovansko. Formalno je ta državna tvorba obstajala do 1. decembra 1918, ko se je s Kraljevino Srbijo združila v Kraljevino Srbov Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS). Država SHS

7 Plakans, *A Concise History of the Baltic States*.

8 Jurij Perovšek, »Slovenci in država SHS,« *Zgodovinski časopis* 53, št. 1 (1999): 71–79. Prim. Jurij Perovšek in Miroslav Stiplovšek, »Volja po slovenski državnosti v letih 1918–1941,« v: *Od sanj do resničnosti: razvoj slovenske državnosti*, 95–119.

je ob svojem nastanku obsegala Slovenijo (brez Prekmurja) z Istro in južno Koroško, Hrvaško (brez Medžimurja) in Dalmacijo ter Bosno in Hercegovino. Z oblikovanjem Narodne vlade so Slovenci imeli samostojno državno oblast. Narodno vijeće s sedežem v Zagrebu, vrhovni organ oblasti v Državi SHS, si je v okviru svojih pristojnosti pridržalo le vodenje zunanjih in vojaških zadev ter odločanje o izvrševanju pravice do pomilostitve, razveljavljanja zakonov in imenovanja stopenj višjih uradnikov. Vendar je slovenska narodna vlada tako znotraj ozemlja kot v odnosu do sosednjih držav vodila povsem samostojne odnose. To je nato v državnopravnem pogledu potrdila še posebna »naredba« z dne 21. novembra 1918, s katero je Narodno vijeće kot vrhovni organ oblasti v Državi SHS Narodni vladi prepustilo, da v njegovem imenu samostojno upravlja slovensko ozemlje »*kot del narodne, svobodne, neodvisne, na demokratičnih načelih urejene države SHS*«. S tem je bila na slovenskem ozemlju Narodna vlada tudi v formalnem pogledu edina, popolna in pravno najvišja oblast in nosilka slovenske nacionalne suverenosti v Državi SHS.⁹

Po združitvi v Kraljevino SHS je Narodna vlada dne 27. decembra 1918 podala odstop, ki ga je regent Aleksander Karađorđević sprejel in 20. januarja 1919 imenoval novo, Deželno vlado za Slovenijo, ki je imela precej manj pristojnosti. Vendar se tudi Deželna vlada se ni obdržala. Centralizirana jugoslovanska Vidovdanska ustava iz junija 1921 je predvidela ustanovitev Pokrajinske uprave za Slovenijo (1921–1923) kot upravnega oblastva za prehodno obdobje, po kateri je morala prenesti svoje že tako omejene pristojnosti na državna ministrstva v Beogradu, na velike župane in na oblastno samoupravo, posle Oddelka za pravosodje pa na pristojna sodišča. Na območju Slovenije sta tako nastali dve samoupravni oblasti:

9 Ibid.

ljubljska in mariborska. S tem je Slovenija leta 1921 izgubila vse attribute državnosti in za 20 let zdrsnila na nivo upravne enote z določeno jezikovno-kulturno samoupravo, pa še ta ji je bila v času kraljeve diktature od leta 1929 do 1934/35 močno okrnjena.¹⁰

1.1.2. *Baltiške države*

Ugodnejši je bil v tistem času razvoj dogodkov za baltiške narode, ki je zaradi drugačnega mednarodnega položaja, zlasti želje zmagovitih antantnih držav po oslabitvi sovjetske Rusije, baltiškim državam za 20 let prinesel popolno samostojnost.

Litva je svojo neodvisnost razglasila 16. februarja 1918, Estonija 28. februarja 1918 in Latvija 18. novembra 1918. Pri tem so imeli v mislih tako neodvisnost od Rusije kot od Nemčije, ki je po Brest-Litovskem miru 3. marca 1918 vojaško zasedala to območje.¹¹ Čeprav jim je sovjetska Rusija v začetni »idealistični euforiji« formalno priznala neodvisnost, si je vendarle predstavljala, da bo v njih zavladata sovjetska socialistična ureditev. Ker se to ni zgodilo in je v teh državah prevladala nacionalno usmerjena meščansko-demokratska ureditev, so morale baltiške države s Sovjetsko zvezo še okoli dve leti biti boj za neodvisnost. Njihov boj je bil deloma povezan tudi s širše zasnovanimi intervencijami antante proti sovjetski Rusiji, da bi zadušila boljševiško revolucijo. Litva se je zaradi območja Vilne (Vilnius) zapletla v spopad še s pravkar obnovljeno poljsko republiko in prav poljska zasedba Vilne (zato je bilo

10 Sergij Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev, Od naselitve do zloma stare Jugoslavije* (Ljubljana: Slovenska matica, 1996), 463–474.

11 Georg von Rauch, »Good overview of the interwar period,« v: *The Baltic States, the Years of Independence: Estonia, Latvia, Lithuania 1917–1940*, ur. Georg von Rauch (Berkeley: University of California Press, 1974).

glavno mesto Litve med obema vojnama v Kovnu (Kaunas)) je vse medvojno obdobje obremenjevala vzpostavitev normalnih diplomatskih in siceršnjih odnosov med Litvo in Poljsko. Leta 1920/21 so bile vse tri baltiške države mednarodno priznane in so postale članice Društva narodov, močno oporo pa so imele zlasti v Franciji in Veliki Britaniji.¹²

1.2. Obdobje med obema vojnama

Vse tri baltiške države so konec dvajsetih oz. v začetku tridesetih let 20. stoletja zapadle v deloma diktatorsko-avtoritarni sistem, ki pa ni trajal dolgo in so konec tridesetih let spet večinoma obnovile demokratične institucije. V Litvi se je državni puč zgodil že leta 1926 in vse do izgube neodvisnosti leta 1940 je avtoritativno vladavino vodil predsednik Antanas Smetona.¹³ V Estoniji je avtoritarni sistem, imenovan »obdobje tišine«, z mini državnim udarom marca 1934 ustvaril predsednik republike Konstatin Päts, ki je odpravil parlamentarni sistem in uvedel predsedniškega ter vladal z dekreti. Takšno stanje je bilo ukinjeno leta 1938, ko so spet vzpostavili parlamentarno demokracijo.¹⁴ V noči s 15. na 16. maj 1934 sta nekrvavi državni puč izvedla tudi ustanovitelja latvijske neodvisnosti takratni premier Kārlis Ulmanis in obrambni minister Jānis Balodis; za nekaj časa sta uvedla cenzuro, odpravila delovanje političnih

12 »Estonia,« v: *The Oxford Encyclopedia of The Modern World*, vol. 3., ur. Peter N. Stears (Oxford University press, 2008), 199; »Latvia,« v: *The Oxford Encyclopedia of The Modern World*, vol. 4, ur. Peter N. Stears (Oxford: Oxford University Press, 2008), 462; »Lithuania,« v: *The Oxford Encyclopedia of The Modern World*, vol. 4, ur. Peter N. Stears (Oxford: Oxford University Press, 2008), 527, 528.

13 Ibid.

14 Ibid.

strank in razglasila vojno stanje.¹⁵ V tem avtoritarnem obdobju so v vseh baltiških državah posvečali veliko poudarka nacionalnosti oz. utrjevanju simbolov neodvisnosti ter protikomunistični usmeritvi, nikakor pa se ostrina represivnih ukrepov v tem obdobju ne more primerjati s sovjetskih nasiljem v letih od 1940 do 1941 in od 1944 do 1953.¹⁶

Tudi Slovenija je med letoma 1929 in 1934/35 v okviru Kraljevine Jugoslavije zašla v diktaturo (t. i. »šestojanuarska diktatura kralja Aleksandra Karađorđevića«), ki pa je bila vezana na jugoslovanski oz. velikosrbski unitarizem, zato je ta diktatura za Slovence v primerjavi z diktaturo v baltiških državah pomenila korak nazaj ne samo v pojmovanju demokratičnih načel, ampak zlasti v nacionalni emancipaciji (zanikanje slovenske narodne posebnosti, ukinitvev društev na nacionalni osnovi (Orla, Sokola), prepoved uporabe slovenskih nacionalnih simbolov, Slovenci naj bi bili le pleme troedinega jugoslovanskega naroda).¹⁷ Konec tridesetih let je sledila delna liberalizacija političnega življenja, zlasti z ustanovitvijo banovine Hrvaške in napovedjo ustanovitve banovine Slovenije pa so se začeli kazati zametki ponovne slovenske nacionalne emancipacije in pridobivanja avtonomnejšega, morda celo delno federalnega statusa Slovenije v Kraljevini Jugoslaviji, kar pa je prekinila druga svetovna vojna.¹⁸

15 Ibid.

16 Romuald Misiunas, Rein Taagepera, *Baltic States Years of Dependence, 1940–1990* (Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1993), 5–14.

17 Aleš Šafarič, »Telesnovzgojna organizacija Orel po 1. svetovni vojni,« *Dileme* 4, št. 1 in 2 (2020): 21–66.

18 Gašper Šmid, *Uprava Dravske banovine 1929–1941* (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2003). Prim: Tomaž Ivešič, »The Yugoslav national idea under socialism : what happens when a soft nation-building project is abandoned?«, *Nationalities papers* 49, št. 1 (2021): 142, 143.

1.3. *Obdobje druge svetovne vojne*

Druga svetovna vojna v Sloveniji se je začela z nemškim napadom na Jugoslavijo 6. aprila 1941, medtem, ko se je v baltičskih državah vojna začela že junija 1940 s sovjetsko zasedbo baltičskih držav in zamenjavo dotedanjega političnega vodstva teh držav, večje oborožene spopade pa so prebivalci tega območja čutili po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo 22. junija 1941.

Nemška vojska je baltske države zasedla že konec poletja 1941. Če primerjamo mednarodnopravni in siceršnji položaj baltičskih držav v času nemške okupacije tega območja v letih od 1941 do 1944/45 ugotovimo, da nobena od baltičskih držav ni dosegla neodvisnosti po zgledu Paveličeve NDH ali Tiszove Slovaške, pač pa so bile vse tri vključene v t. i. »Reichkomisariat Ostland« – administrativno območje s sedežem v Rigi, ki je obsegalo poleg omenjenih držav še Belorusijo.¹⁹ Vsaka od bivših baltičskih držav je postala samostojno okrožje, ki ga je vodil nemški glavni komisar s sedežem v prejšnjih prestolnicah. Okrožja so bila razdeljena na okraje, ki so jih prav tako vodili nemški komisarji, okraji pa na krajevne administrativne enote. Ponekod so nemško oblast predstavljali še uradniki ali oficirji s posebnimi zadolžitvami (Sonderführerji). Vzporedno sta delovali še nacistično-partijska in policijska oblast, ki sta bili podrejeni neposredno šefu nemške policije v Berlinu Heinrichu Himmlerju. V sodelovanju z domačimi politiki so ustanovili posebne svete, ki jih je sestavljalo med pet in dvanajst »direktorjev« oz. »svetovalecev«. Svet je vodil »prvi« direktor oz. svetovalec. Izjema pa so bila nekatera mesta, kot npr. Riga in Narva, ki sta bili zaradi strateškega pomena neposredno pod nemško vojaško upravo.²⁰ V praksi je bil nemški okupacijski

19 Božo Repe, »Baltičske države med drugo svetovno vojno in primerjava s Slovenijo«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 37, št. 2 (1997): 235–246.

20 Ibid.; Primerjajte Heinrihs Strods, »Crimes committed in Latvia by the

sistem v baltiških državah celotno obdobje okupacije še najbolj podoben nemškemu v letih od 1943 do 1945 na območju operativne cone Jadransko Primorje (Ljubljanska pokrajina, Primorska, Istra, Kvarner, Trst, Furlanija).

Tako na območju Slovenije kot baltiških držav so nacisti uporabljali tudi rasno zakonodajo, čeprav formalno ne baltiške države ne velik del po Nemcih okupirane Slovenije niso bile priključene k rajhu. V obeh primerih so tudi izvajali mobilizacijo v Wehrmacht. V nemški okupacijski coni v Sloveniji (Gorenjska, Štajerska, Koroška) je bila mobilizacija v nemško vojsko od konca leta 1942, ko je bilo večini prebivalstva podeljeno državljanstvo Tretjega rajha na preklic, obvezna, v domobranske enote (v Ljubljanski pokrajini in na Primorskem kot del Operacijske cone Jadransko Primorje) pa formalno prostovoljna; v baltiških državah pa so formirali močne nacionalno homogene formalno prostovoljne enote pod nemškim poveljstvom ter SS enote, ki so jih uporabljali na vzhodni fronti, pa tudi drugje.²¹

Zaradi konkretne izkušnje s sovjetsko zasedbo, milejše nemške okupacijske politike in strahu pred ponovno sovjetsko okupacijo je bila nemška propaganda v baltiških državah uspešnejša kot v Sloveniji in tudi odnos prebivalstva do nemške

occupation regimes of the USSR and Germany (1940–90),« v: *Crimes committed by totalitarian regimes: reports and proceedings of the 8 April European Public Hearing on Crimes Committed by Totalitarian Regimes*, ur. Peter Jambrek (Ljubljana: Slovenian Presidency of the Council of the European Union, 2008), 89–96; Jaan Tamm and Helle Solnask, »Political repression in the 1940's and 1950's in Estonia,« v: *Crimes committed by totalitarian regimes*, 97–99; Dalia Kuodyte, »Lithuanian victims of communist occupation,« v: *Crimes committed by totalitarian regimes*, 99, 100.

21 Repe, »Baltiške države med drugo svetovno vojno in primerjava s Slovenijo«, 235–246. Prim: *Boris Mlakar, Slovensko domobranstvo 1943–1945* (Ljubljana: Slovenska matica, 2003).

okupacijske vojske je bil v Pribaltiku boljši.²² V Sloveniji je obstajalo močno, dobro organizirano in vojaško aktivno odporniško gibanje (partizani pod komunističnim vodstvom), medtem ko je bilo v baltičkih državah omejeno zgolj na politično dejavnost in propagandno aktivnost.²³

V baltičkih državah so pomemben del civilnih žrtev vojne predstavljali Judi (zlasti v Latviji in Litvi). V času okupacije je bilo pobitih 90 % latvijskih Judov (okoli 66.000), v Litvi pa je bilo od okoli 210.000 predvojnih Judov med vojno ubitih okoli 195.000.²⁴

V baltičkih državah državljanske vojne oz. znotrajnarodnega spopada praktično ni bilo, medtem ko je bila v Sloveniji, zlasti v njenem osrednjem delu, zelo močna.²⁵

1.4. Primerjava med Slovenijo in baltičskimi državami v povojnem obdobju do leta 1990

Status baltičkih držav in Slovenije je bil po drugi svetovni vojni formalno precej podoben: postale so republike znotraj sovjetske federacije. Za baltičske države je to pomenilo razočaranje, saj so pričakovale neodvisnost in so se ponovni sovjetizaciji upirale do sredine petdesetih let (tudi z gverilskim bojem t. i. »gozdnih bratov«).²⁶ Položaj Slovenije se je v primerjavi s tistim

22 Repe, »Baltičke države med drugo svetovno vojno in primerjava s Slovenijo«, 235–246.

23 Ibid.

24 »Murder of the Jews of the Baltic States«, spletna stran Yad Vashem, pridobljeno 7. 5. 2021, https://www.yadvashem.org/holocaust/about/final-solution-beginning/baltic-states.html#narrative_info.

25 Damjan Hančič, »Medvojno revolucionarno nasilje – razlike in podobnosti«, *Dileme: razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine* 1, št. 1–2 (2017): 45–62.

26 Ibid.

v času Kraljevine Jugoslavije nekoliko popravil. Slovenija je kot ljudska oz. socialistična republika skozi čas dobivala vedno večjo avtonomijo in samostojnost, še zlasti z zvezno in republiško ustavo iz leta 1974. Na baltiške države pa je položaj federalne enote v okviru sovjetske federacije, dejansko pa sovjetsko plansko centralistično gospodarstvo in komunistični sistem, v primerjavi s predvojnimi obdobjem zelo slabo vplival in je na vseh področjih pomenil velik korak nazaj, sploh v primerjavi z njihovimi bližnjimi skandinavskimi sosedi. Vendar se tako v baltiskem kot slovenskem primeru ves povojni čas kažejo težnje po bolj demokratičnem sistemu in po decentralizaciji odločanja ter avtonomnejšem urejanju zadev; le-to je bilo v obeh primerih bolj odvisno od razmerja sil v vrhu komunistične partije na državni in republiški ravni kot pa v dejanski pravni ureditvi, zapisani v ustavi in zakonih.

Dve baltiški državi, Estonija in Latvija, sta s spremembami republiških meja po drugi svetovni vojni del predvojnega ozemlja na skrajnem vzhodu države ob meji z rusko ZSSR izgubili (Estonija območje Ivanograda in Pečoryja, Latvija območje Pitalovega/Abrene), Litva pa je po vojni ponovno pridobila Klaipėdo z okolico ter predvojni poljski Vilnius z okolico. Slovenija je po letu 1945 pridobila tretjino nacionalnega ozemlja: Primorsko z izhodom na Jadransko morje. Čeprav je zaradi prevladujoče vloge komunistične partije po vojni prišlo do izvedbe revolucije in represivnih ukrepov, je bil položaj Slovencev v povojnih desetletjih (razen prvih povojnih let) bistveno boljši kot baltiških narodov, ki so si v šestdesetih letih izbojevali vsaj kulturno avtonomijo.²⁷

27 Repe, »Baltiške države med drugo svetovno vojno in primerjava s Slovenijo,« 235–246; prim. *Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, *Estonian Foundation for the Investigation of Crimes against Humanity*, ur. Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle (Tallin: Estonian Interna-

Vsekakor pa je Slovenija od srede šestdesetih do konca osemdesetih let primerljiva z baltičskimi državami po notranjih migracijah delovne sile, to pomeni priseljevanju zlasti industrijskih delavcev iz drugih delov skupne države. Posledica tega je bilo, da je v Sloveniji in Litvi leta 1990 znašal delež prebivalstva iz drugih delov tedaj skupne države okoli 10 %, medtem ko je v Estoniji in Latviji ta delež znašal kar okrog 30 %. Največja koncentracija teh prebivalcev v baltičskih državah je bila v industrijskih središčih, v posameznih delih glavnih mest ter ponekod na podeželju na vzhodu obeh držav (Talin in Narva v Estoniji ter Riga in Dāvgavpils v Latviji).²⁸

2. *Proces demokratizacije in osamosvajanja*

2.1. *Proces demokratizacije in osamosvajanja v Sloveniji*

Čeprav v medvojnem in povojnem obdobju kljub zavzemanju za čim večjo avtonomijo Slovenije znotraj Jugoslavije niti slovenska komunistična oblast niti velika večina prozahodno usmerjene slovenske politične emigracije v tujini nista vse do sredine osemdesetih let razmišljali o samostojnosti Slovenije oz. njeni odcepitvi od Jugoslavije,²⁹ pa se je to spremenilo, ko

tional Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity, Estonian Foundation for the Investigation of Crimes against Humanity, 2006). *Illegal Annexation and State Continuity, The Case of the Incorporation of the Baltic States by the USSR*; ur. Lauri Mälksoo (The Erik Castrén Institute Monographs on International Law and Human Rights, Volume: 5).

28 *Sovietization of the Baltic States, 1940–1956*, ur. Olaf Mertelsmann (Tartu: KLEIO ajalookirjanduse sihtasutus, 2003).

29 Obstajale so tudi določene izjeme, kot npr. Franc Jeza, France Dolinar.

po eni strani zaradi evropskih gospodarskih in politično-vojaških povezav (EGS, EFTA, NATO) ni bilo več čutiti nevarnosti avstrijsko-nemškega in italijanskega pritiska od zunaj, po drugi strani pa so vse bolj začele siliti v ospredje civilizacijsko-zgodovinske razlike med jugoslovanskimi narodi ter različni koncepti urejanja skupnih zadev med severnimi in južnimi predeli Jugoslavije.

Po smrti dolgoletnega jugoslovanskega diktatorja Josipa Broza Tita leta 1980 so se začele gospodarske in politične razmere v Jugoslaviji zaostrovali, kar je v desetih letih privedlo do konca SFRJ. Prvo jasno zahtevo po neodvisnosti in demokratizaciji Slovenije je leta 1987 postavila skupina izobražencev v 57. številki Nove revije, ki je v Prispevkih k slovenskemu nacionalnemu programu zahtevala politični pluralizem in možnost obsoja samostojne Slovenije.³⁰ Množičnejše zahteve po demokratizaciji in odpor proti centralistični Jugoslaviji je sprožila aretacija in sodni pregon treh sodelavcev tednika Mladina Janez Janše, Davida Tasića, Francija Zavrla in podčastnika JLA Ivana Borštnerja. Ustanovljen je bil Odbor za obrambo četverice, ki se je kasneje preoblikoval v Odbor za varstvo človekovih pravic, ki ga je vodil Igor Bavčar. Slovenska javnost je na iniciativo odbora z množičnimi demonstracijami protestirala proti procesu sojenja četverici, a vojaške oblasti niso popustile. Vsi štirje so bili obsojeni na zaporne kazni, ki so jih kasneje slovenske oblasti zmanjšale.³¹

Več glej: Tomaž Ivešić, »Misliti šestdeseta leta: intelektualci in slovenski narod«, v: *Misliti narod v dolgih šestdesetih: slovenski intelektualci o slovenskem narodu ter njegovi preteklosti in prihodnosti*, ur. Tomaž Ivešić (Ljubljana: Inštitut Nove revije, Zavod za humanistiko, 2020), 9–46.

30 Peter Vodopivec, »Zasuk v Slovenski politiki – proces proti četverici,« v: *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992*, 2. knjiga, 1188–1191.

31 Ibid. Prim. tudi Božo Repe, »Slovenija od medvojne federalne enote preko povojne jugoslovanske republike do samostojne države,« v: *Od*

Zahteve po demokratizaciji in temeljiti preureditvi jugoslovanske države so izražale tudi prve opozicijske stranke. Najprej je maja 1988 nastala Slovenska kmečka zveza, druga pa je bila Slovenska demokratična zveza, ki je nastala januarja leta 1989. Tudi dotedanja Zveza komunistov Slovenije (ZKS) se je začela reformirati in spreminjati v sodobno politično stranko.³²

Na protestnem zborovanju zaradi druge aretacije Janeza Janše je pesnik Tone Pavček 8. maja 1989 prebral Majniško deklaracijo. Zahteve, izražene v majniški deklaraciji, so postale temeljni program nastajajočih strank demokratične opozicije. Osnovne točke deklaracije so bile: zahteva po suvereni državi slovenskega naroda, zahteva po samostojnem odločanju o povezavah z južnoslovanskimi narodi in drugimi narodi v okviru prenovljene Evrope, zahteva po spoštovanju človekovih pravic in svoboščin, vključno s političnim pluralizmom in zahteva po taki družbeni ureditvi, ki bo zagotavljala duhovno in gmotno blaginjo slovenskim državljanom.³³

Slovenski komunisti so 20. januarja 1990 zapustili 14. kongres ZK Jugoslavije, ki je tako dokončno razpadla. Marca 1990 je Slovenija razglasila gospodarsko samostojnost, aprila je na prvih demokratičnih parlamentarnih volitvah po vojni s 126 poslanskimi sedeži proti 240 zmagala organizirana opozicija, poimenovana DEMOS, ki jo je sestavljala večina novonastalih opozicijskih strank.³⁴ Ob spremembi oblasti maja 1990 je prišlo s strani jugoslovanske vojske tudi do zasega skladiščenega orožja republiške Teritorialne obrambe, ki je bila pod sloven-

sanj do resničnosti: razvoj slovenske državnosti, 121–207; Rosvita Pesek, *Osamosvojitve Slovenije: ali naj Republika Slovenija postane samostojna in neodvisna država?* (Ljubljana: Nova Revija, 2007), 33–77.

³² Pesek, *Osamosvojitve Slovenije*, 79–109.

³³ Ibid., 76–79.

³⁴ Ibid., 139–148.

skim poveljstvom.³⁵ Kljub temu je slovenska skupščina takoj začela sprejemati osamosvojitveno zakonodajo, prvo že julija 1990. Tedaj je bila sprejeta »Deklaracija o suverenosti Republike Slovenije«, ki je določala enoletni rok za sprejetje ustave in postopke ugotavljanja, kateri zvezni zakoni v Sloveniji ne veljajo več; odpravila je tudi slovensko delegacijo v zveznem zboru skupščine SFRJ. Novi zakoni so dajali Sloveniji izključne pristojnosti pri določanju vojaškega roka in poveljevanja v teritorialni obrambi.³⁶ Na podlagi zakona o SLO in družbeni samozaščiti ter z vednostjo vseh treh predsednikov (predsedstva, skupščine in vlade) sta Janez Janša in Igor Bavčar kot sekretarja za obrambo in notranje zadeve organizirala t. i. Manevrsko strukturo narodne zaščite (MSNZ),³⁷ ki je bila zametek poznejše slovenske vojske. Šlo je za neformalno obrambno mrežo, ki jo je vlada legalizirala na predlog sekretarjev za notranje zadeve in ljudsko obrambo. MSNZ je v obdobju po prevzemu oblasti s strani Demosa predstavljala silo pod nadzorom nove oblasti. Za načelnika MSNZ je bil imenovan rezervni stotnik Tone Krkovič.³⁸

Plebiscit o osamosvojitvi Slovenije

V Sloveniji je 23. decembra 1990 potekal plebiscit o osamosvojitvi Slovenije. Pred tem je Slovenija drugim republikam ponujala predlog konfederalne pogodbe, ki pa so jo vse razen Hrvaške zavrnil. Vprašanje na plebiscitnem lističu se je

35 Tomaž Kladnik, »Teritorialna obramba RS in slovenska osamosvojitvev, april 1990 – maj 1992«, v: *Enotni v zmagi: osamosvojitvev Slovenije 1990–1992*, ur. Nataša Urbanc (Ljubljana: Nova Revija, 2006), 133–138.

36 Ibid. 138.

37 Ibid., 137, 138.

38 Ibid.

glasilo: »Ali naj Republika Slovenija postane samostojna in neodvisna država?«. Plebiscit je bil 23. decembra, rezultati pa so bili uradno razglašeni 26. decembra. Glasovanja se je udeležilo 93,2 % volilnih upravičencev; za samostojnost je glasovalo 88,2 % vseh volivcev. Po zakonu naj bi bila odločitev uresničena v šestih mesecih.³⁹

*Deklaracija o neodvisnosti iz 25. junija 1991
in desetdnevna vojna za neodvisnost*

Dne 25. junija 1991 je slovenski parlament sprejel ustavni zakon za uresničitev Temeljne ustavne listine o samostojnosti in neodvisnosti Slovenije, Deklaracijo o neodvisnosti in več zakonov, s katerimi je Slovenija prevzela prejšnje pristojnosti federacije na svojem ozemlju. JLA je že dan po osamosvojitvi poskusila s silo zatreti slovensko samostojnost. S tem se je 27. junija 1991 začela desetdnevna vojna, v kateri sta prenovljena slovenska Teritorialna obramba in slovenska policija (ta je bila v slovenskih rokah že od poveljnega obdobja) porazili JLA.⁴⁰ Pogajanja med Slovenijo in zvezno jugoslovansko oblastjo so bila na Brionih in so se končala z podpisom brionske deklaracije. Dne 18. julija je predsedstvo SFRJ sprejelo odločitev, da se JLA z orožjem in opremo umakne iz Slovenije. Oktobra 1991 je odšel iz Slovenije zadnji vojak JLA.⁴¹ Umik JLA iz Slovenije je sovpadal tudi s spremembo stališča Srbije,⁴² ki je namesto branjenja centralistične Jugoslavije prešla na idejo uresničevanja Velike Srbije, ta načrt pa ozemeljsko ni vključeval Slovenije.

³⁹ Pesek, *Osamosvojitve Slovenije*, 274.

⁴⁰ Kladnik, »Teritorialna obramba RS in slovenska osamosvojitve, april 1990 – maj 1992«, 148–153.

⁴¹ Ibid., 153.

⁴² Pesek, *Osamosvojitve Slovenije*, 473–476.

Dne 23. decembra 1991, na prvo obletnico izvedbe plebiscita o neodvisnosti, je bila sprejeta nova slovenska ustava. Evropska unija je Republiko Slovenijo priznala sredi januarja 1992, OZN pa jo je sprejela med članice maja 1992. Demos je razpadel, aprila 1992 je bila izglasovana nezaupnica Lojzetu Peterletu, nasledil ga je Janez Drnovšek. Februarja 1999 je začel veljati pridružitveni sporazum z Evropsko unijo, Slovenija je 29. marca 2004 postala članica zveze NATO, 1. maja 2004 pa tudi Evropske unije. Dne 1. januarja 2007 je prevzela skupno evropsko valuto evro. V prvem polletju leta 2008 pa je predsedovala evropskemu svetu v EU.⁴³

2.2. Proces osamosvajanja in demokratizacije v baltiških državah

Pojocha revolucija in baltiška veriga

Preden pogledamo konkretne poteze posameznih baltiških držav v procesu njihovega osamosvajanja, moramo omeniti dva dogodka, ki sta skupna vsem trem baltiških državam in pomenita uvod v osamosvojitve baltiških držav ter imata v Sloveniji vzporednico pri zgoraj omenjenem množičnem javnem protestiranju ljudi ob procesu proti četverici. To sta t. i. »pojoča revolucija« in »baltiška veriga«.

Predhodnico demokratičnih in osamosvojitvenih teženj v baltiških državah je kot posledica perestrojke predstavljala t. i. pojocha revolucija (estonsko *Laulev revolutsioon*, latvijsko *Dziesmotā revolūcija*, litovsko *Dainuojanti revoliucija*, rusko Поющая революция). To je ime za nenasilno revolucijo, ki je potekala med letoma 1987 in 1991 na ozemlju nekdanjih balti-

⁴³ Ibid., 505–528.

ških republik nekdanje Sovjetske zveze. Revolucija je privedla do osamosvojitve Estonije, Latvije in Litve. Izraz je skoval estonski aktivist in umetnik Heinz Valk v članku, objavljenem v tednu po spontanem množičnem petju na demonstraciji, ki se je odvijala 10. in 11. junija 1988 na festivalskem prizorišču v Talinu.⁴⁴

Zelo odmevna skupna akcija prebivalcev Pribaltika, ki je presenetila vso mednarodno skupnost ter sovjetsko javnost in ju opozorila, da si ti narodi želijo samostojnost in da rešitve baltiškega vprašanja ne bo mogoče več pometati pod preprogo, je bila t. i. »baltiška veriga«.⁴⁵ Na 50. obletnico sporazuma med Hitlerjem in Stalinom, ki je zapečatil usodo samostojnost vseh treh baltiških držav, 23. avgusta 1989, ob 19. uri je skoraj dva milijona ljudi sklenilo roke in oblikovalo človeško verigo v dolžini 600 kilometrov. Prebivalci baltiških držav Litve, Latvije in Estonije so v znak miroljubnega protesta sklenili roke in na ta simbolični način pokazali svojo željo po ponovni neodvisnosti.⁴⁶

44 »The August coup and Estonian independence (1991),« *Estonica*, Encyclopedia about Estonia, pridobljeno 23. 3. 2021, http://www.estonica.org/en/The_August_coup_and_Estonian_independence_1991/. Prim. tudi: Ineta Ziemele, *State Continuity and Nationality: The Baltic States and Russia* (Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2005).

45 »Baltiška pot 1989: Nemogoče je postalo resnično,« Dokumentarec Kristine S., spletna stran, pridobljeno 23. 3. 2021, https://historia-europa.eu/sites/default/files/Discover/EducatorsTeachers/Activities_For_Your_Classroom/com-audio-baltic-way-sl.pdf.

46 Ibid.

2.2.1. Estonija

Po *de facto* izgubi neodvisnosti so estonsko *de jure* državno kontinuiteto ohranili diplomatski predstavniki in vlada v izgnanstvu, ki so jo priznavale nekatere zahodne države, med njimi tudi ZDA. Leta 1987 se je začela mirna pojoča revolucija proti sovjetski oblasti. Estonija je 20. avgusta 1991 obnovila dejansko neodvisnost.⁴⁷

Resolucija o državotvornosti Estonije

Dne 30. marca 1990 je vrhovni sovjet estonske SSR sprejel *Resolucijo o državotvornosti Estonije*. V njej se je postavil na stališče, da sovjetska okupacija Republike Estonije 17. junija 1940 *de jure* ni prekinila obstoja te države. Vrhovni sovjet je razglasil izvajanje sovjetske državne oblasti v Estonski SSR za nezakonito od trenutka njene vzpostavitve in razglasil začetek ponovne vzpostavitve Republike Estonije. Kot prehodno obdobje je določil obdobje, v katerem se bodo vzpostavili ustavni organi državne oblasti Republike Estonije. Dne 8. maja 1990 je Vrhovni sovjet Estonske SSR sprejel zakon o neveljavnosti poimenovanja Estonije kot »*Estonska sovjetska*

47 »The August coup and Estonian independence (1991),« Estonica, Encyclopedia about Estonia, pridobljeno 23. 3. 2021, http://www.estonica.org/en/The_August_coup_and_Estonian_independence_1991/; primerjajte Maart Laar »Estonia: Almost Extinguished, Succesfully Reborn,« v: *The reunification of Europe : anti-totalitarian courage and political renewal*, ur. Presidency Servise Publications, Angela Kaladjis (Brussels: European Parliament, EPP-ED Group, 2009), 83–122; »The road to independence,« Estonica, pridobljeno, 23. 3. 2021, http://www.estonica.org/en/History/1985-1991_Restoration_of_independence/The_road_to_independence/.

socialistična republika«. V tem zakonu so opredelili tudi grb, zastavo in himno Estonije ter ponovno vzpostavil veljavnost ustave neodvisne Republike Estonije iz leta 1938. Teden dni kasneje je bil sprejet zakon o osnovnih načelih notranjega reda in administracije v Estoniji, ki je določil delovanje javne uprave in državne administracije, sodstva ter eksekutivnih organov in jih ločil od upravnega sistema Sovjetske zveze.⁴⁸ Reguliral je tudi odnose med Republiko Estonijo in Sovjetsko zvezo, in sicer na podlagi »Mirovnega sporazuma iz Tartuja«, ki je bil sklenjen med novoustanovljeno Republiko Estonijo in Rusko sovjetsko socialistično republiko 2. februarja 1920.⁴⁹

Referendum o neodvisnosti 3. marca 1991

Dne 3. marca 1991 je potekal referendum o neodvisnosti Republike Estonije, ki so se ga udeležili vsi prebivalci, ki so živeli na območju Estonije pred sovjetsko zasedbo, ter njihovi potomci in tisti, ki so dobili t. i. »zeleno karto« Estonskega kongresa. Neodvisnost Estonije je podprlo 77,8 % tistih, ki so glasovali. Prva država, ki je priznala ponovno estonsko neodvisnost, je bila 11. marca 1991 Danska.⁵⁰

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Ibid. Prim: Andres Ilmar Kasekamp, *A History of the Baltic States* (London and New York: Palgrave, 2010); Andres Ilmar Kasekamp, »Political Change in Estonia during the 1990s«. v: *History and Change*, ur. Vainio-Korhonen, Kirsi, Lahtinen, Anu (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2004).

⁵⁰ »The August coup and Estonian independence (1991)«.

Državni puč v Moskvi in razglasitev ponovne neodvisnosti

Med 19. in 22. avgustom 1991 se je v Moskvi zgodil t. i. »avgustovski puč«, ki je bil usmerjen proti reformnemu voditelju Mihaelu Gorbačovu. V Estoniji so se na ta puč odzvali tako, da so 19. avgusta zvečer delegati Vrhovnega sovjeta SSR in Estonskega komiteja začeli pogajanja, da bi potrdili razglasitev estonske neodvisnosti. Glavno vprašanje je bilo, ali naj Estonija razglasi neodvisnost kot povsem nova država ali naj se sklicuje na pravno kontinuiteto Republike Estonije, ki je bila vzpostavljena leta 1918 in okupirana leta 1940.⁵¹

Zvečer 20. avgusta okoli 11. ure je po neposrednem prenosu estonske televizije Vrhovni sovjet estonske SSR glasoval in potrdil ponovno vzpostavitev neodvisnosti Republike Estonije. Od 105 delegatov je bilo navzočih 70 in od tega jih je 69 glasovalo za neodvisnost Estonije.⁵² Zjutraj 21. avgusta 1991 so sovjetske pučistične paravojaške enote zavzele TV-stolp v Talinu, medtem ko je ta oddajal program, in začasno prekinile oddajanje. Medtem pa je oddajanje po radiu ostalo v rokah Estonske obrambne lige, ki so jo sestavljali oboroženi oddelki paravojaških sil neodvisne Estonije. Ti so z barikadami branili vstop sovjetskim pučističnim enotam do prostorov radijskega oddajnika. Popoldne 21. avgusta je bil razglašen propad puča v Moskvi in sovjetske paravojaške enote so se umaknile od TV-oddajnika in zapustile Estonijo.⁵³

⁵¹ Ibid.

⁵² Ibid.

⁵³ Ibid.

2.2.2. Latvija

Deklaracijo o ponovni vzpostavitvi neodvisnosti Republike Latvije (*Deklarācija par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu*) je Vrhovni sovjet Letonske sovjetske socialistične republike sprejel 4. maja 1990. Deklaracija je ugotavljala, da je Latvija *de facto* izgubila svojo neodvisnost leta 1940, ko si jo je priključila Sovjetska zveza, država pa je še naprej *de jure* ostala suverena država, ker je bila priključitev neustavna in proti volji latvijskega ljudstva. Iz tega izhaja, da sta bila pakt med Hitlerjem in Stalinom ter sovjetska okupacija Latvije leta 1940 protipravna. Prav tako so bile protizakonite in protiustavne volitve, ki so jih izpeljali leta 1940, in tako so bili vsi sprejeti akti t. i. »ljudske skupščine« oz. »ljudskega Saeima« v zvezi s tem, vključno s prošnjo za priključitev k Sovjetski zvezi z dne 21. 7. 1940, *ipso facto* neveljavni.⁵⁴

Na tej osnovi je Vrhovni sovjet, sedaj preimenovan v Vrhovni svet, anuliral (izničil) deklaracijo o priključitvi Latvije Sovjetski zvezi, ponovno obnovil veljavnost ustave Latvije (Satversme) iz leta 1922, ki je bila pred tem delno suspendirana ter začel prehod v *de facto* neodvisnost, ki naj bi se končala s prvim zasедanjem Saeima. Ob tem so tudi sprejeli razlago, da v prehodnem obdobju ostanejo veljavne določbe ustave latvijske SSR, če niso v nasprotju z določenimi členi ustave Republike Latvije iz leta 1922, ki so jih obnovili s prej omenjeno deklaracijo.⁵⁵ Prav tako so sklenili ustanoviti komite, ki bo izdelal novo ustavo

54 Antonjīs, Zunda, »Latvia: The Baltic Destiny and Rebirth of a Nation«, v: *The reunification of Europe: anti-totalitarian courage and political renewal*, ur. Presidency Service Publications, Brussels: European Parliament, EPP-ED Group, 2009), 161–214.; Šulcs, Uģis »Recognition of Latvia de iure«: Latvijas atzišana de iure«, spletna stran, pridobljeno 23. 3. 2021, https://web.archive.org/web/20080112195930/http://www.historia.lv/alfabets/L/la/de_iure/de_iure.htm.

55 Šulcs, Uģis »Recognition of Latvia de iure«: Latvijas atzišana de iure«.

Republike Latvije. Tako so bile državljanom in prebivalcem Latvije zagotovljene socialne, ekonomske, kulturne in politične pravice v skladu z mednarodnimi človekovimi pravicami. Deklaracija se je prav tako postavila na stališče, da naj Latvija ureja odnose s Sovjetsko zvezo na osnovi Latvijsko-sovjetskega mirovnega sporazuma iz leta 1920, s katerim je Sovjetska zveza priznala neodvisnost Latvije »za vse večne čase«.⁵⁶

Po ugotovitvi, da je Republika Latvija *de jure* suverena država, je moral Vrhovni sovjet latvijske SSR tudi uveljaviti voljo prebivalcev Latvije. Tako je uveljavil dve prejšnji deklaraciji latvijskega vrhovnega sovjeta, in sicer »O suverenosti države Latvije« z dne 28. julija 1989, ki je razglasil, da bo Latvijska SSR delovala kot suverena država in da bodo zakoni Sovjetske zveze veljali na ozemlju Latvije samo, če jih bo potrdil latvijski vrhovni sovjet. Sprejeli so tudi izjavo »Glede vprašanja neodvisnosti Latvije« z dne 15. februarja 1990, v kateri je Vrhovni sovjet obsodil deklaracijo »O priključitvi Latvije Sovjetski zvezi« z dne 21. julija 1940. Oba sprejeta akta sta bila pomembna za samostojnost Latvije, čeprav nobeden od njiju ne govori izrecno o odcepitvi od Sovjetske zveze.⁵⁷

Prav tako se je uveljavil poziv Vselatvijskega kongresa ljudskih deputatov z dne 21. aprila 1990, ki je zahteval obnovev neodvisnosti. Ugotovili so, da deluje latvijski Vrhovni sovjet v soglasju z voljo prebivalcev Latvije, ki je bila jasno izražena z izvolitvijo večine deputatov, ki so izjavili v svojem reelekcijskem programu, da želijo obnoviti neodvisnost Republike Latvije.⁵⁸

56 Ziemele, *State Continuity and Nationality: The Baltic States and Russia*, 31–35.

57 »On the Restoration of Independence of the Republic of Latvia«, Wikipedia, the free encyclopedia, spletna stran, pridobljeno 10. 5. 2021, https://en.wikipedia.org/wiki/On_the_Restoration_of_Independence_of_the_Republic_of_Latvia.

58 Ibid.

Po ugotovitvi, da je Republika Latvija *de jure* suverena država in da mora biti po mnenju ljudi neodvisna država, je latvijski Vrhovni sovjet sklenil:

1. Da pripozna veljavnost prvenstva mednarodne zakonodaje nad nacionalno, skupaj z mnenjem, da je bil tajni sporazum med SZ in nacistično Nemčijo z dne 23. avgusta 1939 nezakonit, prav tako tudi iz tega sledeča vojaška agresija sovjetske vojske 17. junija 1940. 2. Da razglaša deklaracijo »O priključitvi Latvije Sovjetski zvezi« z dne 21. julija 1940 za neveljavno od trenutka sprejetja. 3. Da ponovno vzpostavlja veljavnost predvojne ustave Latvije. Uradno ime države Latvije je Republika Latvija, na kratko Latvija. 4. Da se prekine veljavnost ustave Latvije, takoj ko bo sprejeta nova, razen členov, ki so lahko spremenjeni v skladu s 77. čl. ustave samo z referendumom.⁵⁹

Ti členi pa so: Latvija je neodvisna demokratična republika; suverena oblast države Latvije temelji na ljudstvu Latvije; ozemlje Latvije je opredeljeno v mednarodnih pogodbah in ga sestavljajo štiri (zgodovinska) območja; latvijski parlament (Saeima) naj bo izbran na splošnih, enakopravnih in neposrednih volitvah, ki naj bodo tajne in opravljene na podlagi proporcionalnega sistema. Ta člen naj se izvede takrat, ko bodo ponovno vzpostavljene inštitucije neodvisne Latvije, ki bodo omogočale izvedbo svobodnih volitev. Med tem, v času prehoda v to stanje, pa bo najvišji državni organ v Latviji Vrhovni svet Republike Latvije.⁶⁰

Še naprej so ostali veljavni ustava in zakoni, ki so bili sprejeti v času, ko je bila Latvija del SZ, če ne nasprotujejo ključnim štirim členom ustave Latvije. V spornih primerih naj o tem odloča ustavno sodišče. V prehodnem obdobju pa nove zakone lahko sprejema in spreminja le Vrhovni svet. Ustanovili so tudi

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Ibid.

odbor, ki bi izdelal nov predlog ustave Latvije, ki bo odražal aktualne politične, ekonomske in socialne razmere v Latviji. Hkrati z mednarodnim pravom človekovih pravic so zagotovili socialne, ekonomske in kulturne pravice, kot tudi politične pravice državljanom Latvije in drugim, ki živijo na ozemlju Latvije. To se v celoti nanaša na državljane Sovjetske zveze, ki so se odločili prebivati v Latviji, ne da bi imeli njeno državljanstvo. Določili so tudi, da se latvijsko-sovjetske odnose vzpostavi na osnovi Latvijsko-sovjetskega mirovnega sporazuma z dne 11. avgusta 1920, s katerim je Sovjetska zveza priznala neodvisnost Latvije in ki še vedno velja. Pozvali so tudi k ustanovitvi odbora za pogajanja s SZ.⁶¹

Sprejetje deklaracije o neodvisnosti in sovjetski odgovor nanjo

Deklaracija o neodvisnosti je bila nato uradno sprejeta 4. maja 1990 na javnem glasovanju in z dvotretjinsko večino. Sprejel jo je Vrhovni sovjet Latvije, ki je bil izvoljen 18. marca 1990. To so bile prve volitve v sovjetski Latviji, kjer so volili po večstrankarskem sistemu in izvolili 201 deputata. Za sprejetje Deklaracije o neodvisnosti bi zadostovalo 132 glasov, deklaracija pa je bila dejansko sprejeta z 138 glasovi in enim vzdržanim.⁶²

Še istega dne, 4. maja 1990, potem ko je bila deklaracija sprejeta, je Komunistična partija Latvije ta akt razglasila za neustaven, protisloven in zgodovinsko zmoten ter se postavila na stališče, da bi bilo treba o tem odločati na referendumu. Komunistična partija je menila, da lahko ta deklaracija spodbudi predsednika SZ, da sprejme protiukrepe, zato je začela

61 Ibid., prim: Ziemeles, *State Continuity and Nationality: The Baltic States and Russia*, 31–35.

62 Ibid.

propagandno kampanjo proti deklaraciji in je zaprosila predsednika Sovjetske zveze Gorbačova, da razveljavi to deklaracijo. In res je 14. maja 1990 predsednik SZ Mihail Gorbačov sprejel dekret, s katerim je označil, da deklaracija krši tako sovjetsko kot latvijsko ustavo in jo razglasil za neveljavno že od začetka sprejetja. Vrhovni svet Latvije je odgovoril, da sovjetska ustava ne dovoljuje predsedniku SZ, da bi izničil pravne akte, ki jih sprejemajo vrhovni sovjeti sovjetskih republik. Nadalje je Vrhovni svet odločil, da ima Vrhovni sovjet kot zakoniti naslednik ljudskega Saeima pravico, da razveljavi odločitve, ki so v nasprotju z ustavo Latvije, ki je veljala v času teh odločitev, in da ustava Sovjetske zveze temelji na tem, da je SZ nastala po načelih samoodločbe, in ker ji je bila Latvija nasilno priključena, nima zato nobene pravne osnove, da bi sovjetska zakonodaja veljala v latvijski SSSR. Prav tako so poudarili, da zakonodaja SZ, ki določa odcepitev od SZ in na katero se sklicuje Gorbačovov dekret, ne velja na ozemlju Latvije, ker jo latvijski Vrhovni sovjet ni nikoli ratificiral in da zakonodaja nasprotuje tako sovjetski kot latvijski ustavi, po katerih se lahko sovjetske republike svobodno odcepijo od SZ. Prav tako so sprejeli stališče, da razpis referendumu o odcepitvi od SZ nima ne pravne ne politične osnove, ker je bila tudi Latvija priključena SZ brez referendumu, ki ga je za takšno dejanje predvidevala takrat veljavna latvijska ustava. Tako se je Vrhovni svet Latvije postavil na stališče, da se Latvija ni odcepila od SZ, ampak je ponovno vzpostavila neodvisnost, ki je še vedno obstajala na podlagi mednarodnega prava. Ker ustava latvijske SSR ni predvidevala referendumu o odcepitvi, so predlagali dve možnosti: ali referendum ali javno debato, ki se je dejansko zgodila in o kateri so razpravljali v tisku in večjih poizvedovanjih javnih mnenj in ki je pokazala, da večina javnosti podpira neodvisnost. Vrhovni svet Latvije je tudi izpostavil, da so rezultati volitev v Vrhovni sovjet jasen indikator javnega mnenja, ker so

podporniki neodvisnosti zmagali na volitvah. Nato je Vrhovni svet Latvije 28. maja 1990 izjavil, da prejeta pisma in telegrami 646.726 prebivalcev Latvije, ki so podprli deklaracijo, in komaj 8993 prebivalcev, ki so ji nasprotovali, kažejo razpoloženje Latvijcev. Zato je Vrhovni svet sprejel stališče, da je deklaracija zakonita in da ostaja veljavna.⁶³

Nadaljnji dogodki in končno priznanje neodvisnosti

Dne 21. avgusta 1991 med sovjetskim pučem v Moskvi je latvijski Vrhovni svet sprejel ustavni akt »O državnosti Republike Latvije«, ki se je skliceval na 5. člen Deklaracije o neodvisnosti in razglasil konec prehodnega obdobja in *de facto* ponovno vzpostavitev neodvisnosti Latvije. Vseeno pa so vse do prvega zasedanja 5. sklica Saeima 6. julija 1993 ostale veljavne nekatere določbe iz prehodnega obdobja. Vrhovni svet Latvije je ostal najvišji organ v državi in ustava je bila ukinjena. Že 31. julija 1990 je Vrhovni svet Latvije sicer ustanovil skupino 22 delegatov, da bi izdelala novo ustavo Latvije, ki pa ni bila nikoli izdelana. Tudi ustavno sodišče, ki naj bi odločalo o ustavnih pritožbah v času tranzicije, je bilo ustanovljeno šele leta 1996. Je pa Vrhovni svet že takoj po sprejetju Deklaracije o neodvisnosti sprejel Deklaracijo o človekovih pravicah in s tem nekako omilil dejstvo, da tako dolgo ni bila sprejeta nova ustava. Sovjetska zveza je neodvisnost Latvije priznala po propadu moskovskega puča 6. septembra 1991.⁶⁴

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Ibid.

2.2.3. *Litva*

Dne 11. marca 1990, leto pred formalnim razpadom Sovjetske zveze, je Litva postala prva baltiška država, ki se je razglasila za neodvisno, kar je povzročilo ponovno vzpostavitev neodvisne države Litve.

Drugo sovjetsko okupacijo je spremljalo gverilsko bojevanje litovskega prebivalstva, ki se je odvijalo v letih od 1944 do 1953.⁶⁵ Želeli so obnoviti neodvisno državo Litvo, utrditi demokracijo z uničenjem komunizma v državi, vrnitvijo nacionalnih vrednot in svobode vere. Približno 50.000 Litovcev je odšlo v gozdove in se s puško v rokah borilo proti sovjetskim okupatorjem.⁶⁶ V poznejših fazah partizanske vojne so Litovci ustanovili Zvezo litovskih borcev za svobodo, njen vodja Jonas Žemaitis (skrivno ime Vitautas) pa je bil posmrtno priznan kot predsednik Litve. Čeprav gverilska vojna ni dosegla svojega cilja osvoboditve Litve in je povzročila več kot 20.000 smrti, je oboroženi odpor dejansko pokazal, da se Litva ni prostovoljno pridružila ZSSR.⁶⁷

Tudi zatrtje partizanskega upora ni uspelo ustaviti gibanja za neodvisnost Litve. Podtalne disidentske skupine so aktivno objavljale ilegalni tisk in katoliško literaturo. Najbolj aktivni

65 *The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States*, ed. Arvydas Anusauskas (Vilnius: Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 2006).

66 Romuald Misiunas, Rein Taagepera, »Balanced, coverage of the Soviet Period in the three Baltic states by a Lithuanian-American and an Estonian historian,« v: *The Baltic States: Years of Dependence 1940–1990* (Berkeley: University of California Press, 1993); prim. Vytautas Landsbergis, »Lithuania: The Centuries-long Struggle for Freedom,« v: *The reunification of Europe : anti-totalitarian courage and political renewal*, 215–244.

67 Ziemeles, *State Continuity and Nationality: The Baltic States and Russia*, 36–41; »Litva«, Wikipedija, spletna stran, pridobljeno 10. 5. 2021, <https://sl.wikipedia.org/wiki/Litva>.

udeleženci gibanja so bili Vincentas Sladkevičius, Sigitas Tamkevičius in Nijolė Sadūnaitė. Leta 1972 so po javnem samosežigu Romasa Kalante nemiri v Kaunasu trajali nekaj dni. Skupina »Helsinki«, ki je bila ustanovljena v Litvi po mednarodni konferenci v Helsinkih, na kateri so bile priznane meje po drugi svetovni vojni, je objavila izjavo o neodvisnosti Litve na tuji radijski postaji. Skupina Helsinki je zahodni svet seznanila z razmerami v sovjetski Litvi in kršitvami človekovih pravic. Z začetkom večje odprtosti in preglednosti vladnih institucij in dejavnosti (*glasnost*) v Sovjetski zvezi je bil 3. junija 1988 v Litvi ustanovljen Sajūdis (Litovsko reformno gibanje). Podporniki Sajūdisa so se pridružili skupinam gibanja po vsej Litvi. 23. avgusta 1988 se je v parku Vingis v Vilni zgodil velik miting. Udeležilo se ga je okoli 250.000 ljudi.⁶⁸

Vrhovni svet je 11. marca 1990 napovedal obnovo neodvisnosti Litve. Litva je postala prva sovjetska republika, ki je razglasila neodvisnost. Dne 20. aprila 1990 so Sovjeti uvedli gospodarsko blokado, tako da so ustavili dobavo surovin (predvsem nafte) v Litvo. Ne samo domača industrija, ampak tudi prebivalstvo je začelo čutiti pomanjkanje goriva, potrebščin in celo vroče vode. Čeprav je blokada trajala 74 dni, se Litva ni odrekla razglasitvi neodvisnosti. Postopoma so bili gospodarski odnosi obnovljeni, vendar so napetosti spet dosegle vrhunec januarja 1991. Takrat so bili poskusi državnega udara z uporabo sovjetskih oboroženih sil, notranje vojske Ministrstva za notranje zadeve in Odbora ZSSR za državno varnost (KGB). Zaradi slabih gospodarskih razmer v Litvi so sile v Moskvi mislile, da bo državni udar prejel močno javno podporo. Toda situacija je bila obratna. Ljudje iz vse Litve so preplavili Vilno, da bi branili svoj legitimno izvoljeni Vrhovni svet Republike Litve in neodvisnost. Državni udar se je končal z nekaj žrtvami

68 Ibid.

mirnih civilistov in povzročil ogromno materialno škodo. Niti ena oseba, ki je branila litovski parlament ali druge državne institucije, ni uporabila orožja, medtem ko so sovjetski vojaki ubili 14 ljudi, stotine pa ranili. Velik del litovskega prebivalstva je sodeloval v januarskih dogodkih. Sovjetske paravojaške vojske so 31. julija 1991 na beloruski meji ubile sedem litovskih mejnih policistov. Po avgustovskem neuspelem puču v Moskvi je bila 17. septembra 1991 Litva sprejeta v Združene narode.⁶⁹ Državljan Litve so 25. oktobra 1992 na referendumu glasovali za sprejetje nove ustave. Dne 14. februarja 1993 je med neposrednimi splošnimi volitvami Algirdas Brazauskas postal prvi predsednik po obnovi neodvisnosti. Dne 31. avgusta 1993 so zadnje enote sovjetske vojske zapustile ozemlje Litve. Litva je od 29. marca 2004 del Nata, 1. maja 2004 je postala polnopravna članica Evropske unije in 21. decembra 2007 članica schengenskega območja.⁷⁰

3. *Tranzicija in problemi po osamosvojitvi*

Medtem ko so baltiške države, tudi s pomočjo naklonjenih skandinavskih in preostalih nordijskih držav, v tranzicijskem obdobju po osamosvojitvi zelo dobro in zgledno napredovale na ekonomskem⁷¹ in tehnološkem področju, pa so se zlasti v prvih 10 do 15 letih po osamosvojitvi morale ukvarjati z urejanjem statusa narodnih oz. jezikovnih manjšin na svojem

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Alenka Strbad, »Učinki tranzicije na gospodarstvo baltskih držav«, diplomsko delo, (Ekonomska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2006). Glejte tudi: *The Countries of the Former Soviet Union at the Turn of the Twenty-First Century - The Baltic and European States in Transition*, ur. Ian Jeffries (London, New York: Routledge, Taylor and Francis Group, 2004).

ozemlju, zlasti prevladujoče rusko govoreče skupnosti. To je občasno povzročalo tudi ostre diplomatske spore s sosednjo Rusijo ter jih privedlo tudi pod drobnogled raznih organizacij in ustanov za človekove pravice. Pri tem sta se Slovenija in Litva, ki sta imeli le okoli 10 % prebivalcev, ki po etničnem izvoru niso bili pripadniki večinskega naroda, podeljevanja državljanstva lotili precej liberalno, medtem ko sta Latvija in Estonija, kjer so takšni prebivalci predstavljali kar tretjino prebivalstva, tega lotili zelo restriktivno. Splošna ocena je, da je z urejanjem statusa državljanstva od baltičskih držav s Slovenijo še najbolj primerljiva Litva, medtem ko sta se Estonija in Latvija odločili za precej drugačen in izrazito rigorozen način podelitve državljanstva, kar je izhajalo iz njune bojazni, da zaradi močne rusifikacije v sovjetskem obdobju večinski narod ne bi postal manjšina v lastni državi.⁷²

72 Zrilič, »Urejanje problematike državljanstva v pribaltskih državah«, 21–22.

*Three Baltic Slovenias? Similarities
and Differences Between the
Independence Process of Slovenia
and Those of the Three Baltic States:
Lithuania, Latvia and Estonia*

Summary

Within the Soviet Union, the Baltic States, like Slovenia within Yugoslavia, represented the most developed and pro-western part of the country. Their independence aspirations, like those of Slovenia, coincided with the crisis of the communist social and economic model, with democratization efforts, multi-partyism, rule of law and return to the cultural and historical environment from which they had been ripped to became part of the Soviet Union.

In contrast to Slovenia, all three Baltic States had had a twenty-year experience of independence and international legal subjectivity in the interwar period, and referred during their process of gaining independence in 1990/91 to it as the restoration of independence, which had been violently suspended by the Soviet occupation in June 1940 and lasted until 1990/91, with a disruption during the German occupation in 1941–44. Slovenia had no experience of complete independence, with the exception of the one-month confederate status in the State of Slovenes, Croats and Serbs from the end of October to the beginning of December 1918, but only as one of several ad-

ministrative parts (Administrative Region, Banovina/province, socialist republic) of the centralized Yugoslav state.

The time of World War II and occupation was not favourable either to the Baltic peoples or the Slovenes, as it did not bring them autonomy. However, the German occupation was for the Baltic nations, with the exception of the Jews there who experienced violence during the one-year period of the first Soviet occupation in 1940/41, somewhat more tolerable than for the Slovenes, who were divided among several occupiers, and suffered in the German occupation territory an immediate strong germanisation and deportation of intellectuals as well as racially and politically inappropriate population. The post-war period allowed Slovenia, despite its communist system and centralized organization of the country, a better placement in the Yugoslav federation than during the Kingdom of Yugoslavia. The same could not be said for the Baltic nations, whose inclusion in the Soviet federation in that period was to them a great disappointment and a setback in all areas of social and economic life.

The concerned countries faced a particular problem when achieving their independence and immediately afterwards, namely the changed ethical structure of the population with regard to the year of the inclusion in the common country, and related granting of citizenships in these newly founded countries.